

ОСОБЛИВОСТІ ВІДОБРАЖЕННЯ ДОСВІДУ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ В ЩОДЕННИКАХ СХІДНИХ РОБІТНИКІВ 1942-1945 рр.

У статті розглянуто особливості відображення індивідуального досвіду примусової праці на основі щоденників східних робітників, написаних в процесі функціонування нацистської системи іноземної робочої сили.

Ключові слова: остарбайтери, Третій рейх, примусова праця, щоденник, наратив, індивідуальна пам'ять.

Протягом останнього десятиліття проблема відображення досвіду примусової праці українських остарбайтерів досить ґрунтовно розроблялась на базі їхніх сучасних спогадів. Цей історіографічний напрямок реалізувався як мінімум у трьох різних аспектах: зборі та систематизації свідчень очевидців, загальнотеоретичних напрацювань у галузі усної історії та вивчення специфіки репрезентацій самих колишніх східних робітників [2; 3; 5; 6].

Зосередження уваги на сучасних наративах сприяло осмисленню теперішнього стану індивідуальної пам'яті та її співвідношень із загальними версіями подій, що протягом 1940–2000-х рр. нав'язувались культурою. Отже, історичній науці добре відомими є символічні реальності колишніх остарбайтерів, які конструювались протягом 70-ти років. Ця обставина робить цілком правомірним наступне питання: «Як саме сприймався досвід примусової праці східними робітниками в процесі функціонування нацистської системи експлуатації іноземної робочої сили?»

Проблема апіорної рефлексії, що становила первинний рівень сприймання пережитих у рейху подій є практично не дослідженою. Багато в чому така ситуація зумовлена об'єктивною обмеженістю джерельної бази, тому що реконструкція світосприйняття східного робітника можлива лише на основі особистих текстів, що створювались безпосередньо у період Другої світової війни. Отже, в арсеналі дослідника опиняються лише листи та щоденники 1942–1945 рр. Незважаючи на масовість, епістолярій остарбайтерів має відносно низький інформативний потенціал, тому здатний пролити світло лише на окремі епізоди повсякдення. Ситуація з щоденниками носить діаметрально протилежний характер. Цей тип джерел зустрічається дуже рідко, але кожний такий наратив надає цілісний континуум індивідуального досвіду.

У рамках цієї статті ми спробуємо дослідити специфіку відтворення пережитих подій і їхню рефлексію у щоденниках радянських громадян,

що у 1942–1945 рр. перебували на території Третього рейха як примусова робоча сила.

За своїм змістовим наповненням щоденник є наративом, фіксація якого відбувається в процесі функціонування описуваних явищ. У зв'язку з цим вплив на нього мають лише ті символічні та смислові системи, які були властиві соціокультурному середовищу його створення. Текст щоденника завжди має дискретну природу і складається з багатьох фрагментів, що відповідають хронології оповіді, але при цьому не завжди логічно пов'язані.

На наш погляд, усе різноманіття його функцій можна звести до трьох: письмова фіксація соціально важливих подій, їх осмислення та відображення, нотація індивідуальних роздумів, абстрагованих від історичного контексту. У першу чергу, нас цікавить те, як все це поєднувалося із екстремальним середовищем існування східних робітників у нацистській Німеччині.

Для аналізу нами було залучено чотири наративи, а саме: аутентичні рукописи Тетяни Набегової і Євгена Карпова, щоденник Афанасія Данчука, опублікований автором у 2007 р., та щоденник «Харків'янки Клави», який побачив світ на сторінках збірки листів та фольклору остарбайтерів «Ясир» практично одразу після закінчення війни [10; 9; 4; 8]. Перші два джерела є зразками індивідуальних текстів, які не зазнавали авторських переосмислень чи редакторської правки. У решті випадків ми спостерігаємо зворотну тенденцію. Тому їх аналітичне опрацювання ми будемо здійснювати окремо.

У щоденнику Т. Набегової зафіксовано події табірної життя східних робітниць, що працювали на швейній фабриці містечка Кетшендорф (Верхня Франконія) з 1 травня 1944 по 9 квітня 1945 рр. Цей наратив репрезентує достатньо незвичну картину повсякдення остарбайтерів. Важка фізична праця, нестача харчування, дискримінація та мізерна заробітна плата не є його лейтмотивом. Центральна сюжетна лінія та основне смислове навантаження щоденника представлені розвитком подій особистого життя Т. Набегової. На цій основі його текст можна розділити на три частини:

1. Пошук партнера 1 травня – 1 серпня 1944 рр. Для цієї частини тексту властиво зміщення акценту уваги автора на роздуми щодо підбору необхідної кандидатури, а також боротьби з конкуренткою.

2. Романтичні стосунки з Олександром 1 серпня 1944 р. – 6 лютого 1945 р.

3. Події, синхронні з арештом і стратою Олександра.

Цьому останньому структурному елементу тексту характерне збільшення емоційного навантаження і поглиблення стресового стану оповідача.

Усі інші сюжети є додатковими і лише створюють фон головній лінії. Щоденник Т. Набегової демонструє нам надзвичайно складний соціальний світ, у якому жили східні робітниці. Усього згадується про 31 особу, які залежно від ступеню наближеності до автора розподілені на чотири категорії: 1. Статевий партнер. 2. Подруги та друзі. 3. Знайомі по табору. 4. Особи, з якими Т. Набегова не мала постійних зв'язків та соціальних контактів.

Одним із відносно сталих сюжетів є генезис малих соціальних груп, у які автор була інтегрована. Вони демонструють якісну і структурну нестабільність, постійно змінюють свій склад і практично всі розпадаються в кінці оповіді. Також велика увага приділяється таким проблемам як дозвілля, відпочинок та побут східних робітниць.

У щоденнику згадується про два види робіт, які Т. Набегова виконувала у Німеччині: обов'язкові денні та нічні зміни на фабриці, а також праця у приватних господарствах фермерів, як додатковий заробіток за бажанням. Проте інформація про них фрагментарна і не змістовна. Автор не інформує нас про продукцію, яку виробляє підприємство, власні трудові обов'язки чи технічну складову виробничого процесу. Загадує лише, що на фабриці слідкує за «машинами», не вказуючи за якими саме і для чого [10, арк. 15, 16]. Таким цитатам властива достатньо висока ступінь абстрагованості від загального контексту, невисока інформативність, а також відверта байдужість.

На наш погляд, пояснити цю обставину можна лише тим, що тема роботи була просто не цікавою для автора щоденника, на той час як основна увага фокусувалась на міжособистісних взаєминах членів малих соціальних груп, до складу яких входила Т. Набегова, та її особистих романтичних переживаннях.

Дуже цікавим є те, що у щоденнику витримується нейтральне ставлення до війни. Текст позбавлений як ототожнень із ворогуючими таборами, так і їхніми ідеологічними маркерами. Відсутнє будь-яке вираження лояльності відносно політичного режиму СРСР чи радянського патріотизму. Натомість ми зафіксували принаймні три цитати, які можна тлумачити як маніфестацію російської національної ідентичності [10, арк. 4, 6, 32]. Напевно, саме тому німецький народ репрезентується не як абстрактний ворог, а як сукупність індивідів, ставлення до яких визначає лише специфіка встановленої з ними взаємодії.

Незважаючи на те, що проблеми війни і екстремального досвіду примусової праці вилучені з авансцени цього наративу, їх перманентна присутність посилюється відповідно до руху від першого до останнього запису. Утома, на яку Т. Набегова постійно скаржиться, поступово перетворюється на фізичне виснаження, меланхолійність – на страх перед

голодом і вірогідністю загибелі. У таких умовах звістка про близькість фронту і перехід Червоною армією Ельби викликає в автора щоденника не радість, а добре знайоме відчуття страху перед невідомим [10, арк. 25]. Зміна настрою почала стрімко розвиватися, починаючи з 6 лютого 1945 р., і вочевидь викликана не стільки погіршенням матеріального забезпечення, скільки ув'язненням і стратою коханої людини, а також руйнацією соціального світу Т. Набегової. Тобто, емоційне спустошення і відчай, спровоковані переживанням подій війни, стали домінуючими лише тоді, коли вони торкнулися безпосереднього оточення автора.

Цікавим є і ставлення до самої війни, яка не пов'язується ні з націонал-соціалізмом, ні з самим Третім рейхом, а тлумачиться як «априорне зло», від якого постраждали всі без винятку. Особливо яскраво ця обставина проявляється, коли Т. Набегова засвідчує своє співчуття німецьким солдатам-інвалідам: «По дорозі зустрічали очень много немецких солдат без рук, другие без ног, многие калеки ещё и сильней. Всё это натворила война, пятилетняя война.» [10, арк. 5].

Дійсно, описана ситуація виникла у відносно «комфортному» середовищі. Табірний режим не відрізнявся жорсткістю, тривалість робочого дня на фабриці не перевищувала 8-ми годин на добу. Очевидно, що до 1945 р. не існувало суттєвих проблем і з харчуванням. Східні робітники вільно залишали межі табору у неробочий час. Окрім цього, Т. Набегова не згадує про факти дискримінації за винятком покарань за крадіжки.

У зовсім інших умовах перебував Є. Карпов. Примусово зарахований до складу однієї з інженерно-саперних бригад вермахту, він перебував на спорудженні окопів, бункерів та інших укріплень уздовж німецько-голландського кордону та в передмістях Дюссельдорфа та Вуперталя. У його щоденнику описані події з 18 вересня 1944-го по 13 квітня 1945 р. Порівняно з попереднім щоденником, наратив Є. Карпова представляє нам зовсім іншу реальність. Основна увага автора зосереджена на послідовному описі подій, пов'язаних з його індивідуальним досвідом. Він детально відтворює географію переміщень своєї сотні, тому текст насичений німецькою та голландською топонімікою. Протягом оповіді автор повідомляє про те, що місце дислокації їхнього табору мінялось сім разів за наступною схемою: м. Фелло (Голландія) – м. Зухтельн – м. Етельд – м. Дольгаим – м. Васенберг – м. Гільден – м. Фадефонвальден [9]. Окрім цього, текстової фіксації зазнали назви тих населених пунктів, де Є. Карпов був задіяний на спорудженні фортифікацій або був проїздом (Вірзен, Вуперталь, Дюссельдорф, Дюлькен і Крефельд). Цікавим фактом є те, що у щоденнику Т. Набегової увага до таких деталей відсутня, хоча сама вона здійснювала переїзди до сусідніх міст, а також листувалася з особами, що проживали за межами Кетшендорфа [10].

Практично кожний запис у щоденнику Є. Карпова насичений стандартним набором проблем східного робітника: голод, виснажлива праця, тяжкі побутові умови, знущання та дискримінація з боку німців. При цьому, усі ці згадки практично позбавлені оціночних моментів, автор просто констатує мізерність пайків, скаржитися на постійне відчуття голоду, яке змушує вдаватися до крадіжок і пошуку додаткового заробітку, але будь-які ознаки рефлексії відсутні.

У випадку зображення обставин праці, її технічних особливостей ми спостерігаємо аналогічну проблему. Автор щоденника практично завжди дає стислий опис виконаних робіт: спорудження окопів, протитанкових ровів, будівництво бункерів та відведення дощових вод від уже готових фортифікацій. Оцінка праці лаконічна, позбавлена роздумів та ситуативна, тому коливається від «неважкої» до «виснажливої».

Ставлення до німецького суспільства, виражене Є. Карповим, аналогічне позиції, засвідченої у попередньому щоденнику. Оцінка кожного згаданого німця диференційована. Позитивну конотацію отримують місцеві монахи та фермери, що допомагали східним робітникам, а їх антитезою є солдати вермахту, табірні і сотенні наглядачі, ставлення до яких можна охарактеризувати як суміш страху та ненависті. У той же час висловлювання Є. Карпова стосовно молодих німецьких солдатів-новобранців, яким доручили охорону їхньої колонії у березні 1945 р., є досить іронічними [9]. Таким чином, образ абстрактного військового та ідеологічного ворога знову виявляється відсутнім.

Стилістичні особливості щоденника переконливо демонструють стресовий стан, у якому перебував автор. Практично кожен запис побудовано за схемою: підйом – робота – обід – відбій. Ця стандартизована одноманітність поєднується із загальним фізичним виснаженням, голодом, побоями та постійними артилерійськими обстрілами та бомбардуваннями союзницьких військ. Особливо вражає те, що картина такого жахливого повсякдення розцінюється як звичне явище. Авіанальоти, побої від охорони, втрати товаришів по табору просто констатуються як факт на рівні зі згадками про нестачу харчів або розпорядок дня. Очевидно, тут ми маємо справу з адаптованістю індивідуальної психіки до екстремального середовища, сприймання якого поступово перестало спричиняти стресові емоційні реакції.

Соціальні світи, зображені у двох нарративах, принципово відрізняються. Усього в щоденнику Є. Карпова, за винятком німців-наглядачів, згадуються 8 різних персонажів, два з яких є загиблими товаришами, а решту складають його найближчі друзі. Соціальні взаємодії між ними обумовлені не стільки комунікативним моментом, скільки включенням їх до єдиної стратегії виживання, основаної на колективному пошуку додаткового харчування та взаємодопомозі. Практично тотожну ситуацію ми спостеріга-

емо у бухенвальдському щоденнику В. Галяпи, де оточення автора перераховується на пальцях однієї руки [7]. Скоріш за все, це є проявом схильності чоловіків не приділяти особливої уваги міжособистісним стосункам.

Два інші нами досліджені наративи опубліковані і, скоріш за все, зазнали суттєвої редакторської правки. Так званий щоденник «Харків'янки Клави», який надрукували в 1945 р. на сторінках збірки «Ясир», багато в чому є продуктом свого часу і практично повністю відповідає антинімецькій риториці, яка панувала в західному суспільстві під час підготовки Нюрнберзького процесу [8]. Окрім цього, в тексті є конструкції, які можна тлумачити як елементи ідеологічного дискурсу української діаспори. Наприклад, звістка про звільнення Харкова радянськими військами викликає в автора занепокоєння і сумніви щодо перспектив повернення на Батьківщину. Очевидно, що така реакція є малоімовірною і нелогічною, проте достатньо показово дискредитує радянську владу [8, с. 36].

Якщо абстрагуватися від вочевидь штучних фрагментів тексту, то для цього щоденника властивими є наступні риси: великі хронологічні розриви між окремими записами, емоційність, практично повна відсутність уваги до соціально важливих подій, домінування депресивних і меланхолічних мотивів. Текст наративу майже позбавлений фактичної інформації. Автор повідомляє лише про те, що працює в Берліні у хатньому господарстві, де виконує якусь роботу на присадибній ділянці. Основне смислове навантаження джерела присвячене трьом темам: сум, спричинений розлукою із рідними і перебуванням у чужому соціокультурному середовищі, констатація свого тяжкого становища (при цьому висловлювання автора носять апіорний і категоричний характер без пред'явлення причин) і романтичні переживання, викликані дружбою з іншим остарбайтером – Андрієм Маличенком. Характерною особливістю тексту є вираження достатньо глибокої індивідуальної рефлексії, але об'єктивна дійсність, що її спричинила, залишається незрозумілою через брак конкретних даних.

Ставлення до німецького суспільства носить яскраво виражений негативний і категоричний характер. Своїх господарів і соціальне оточення автор характеризує як людей «недобрих», проте не аргументує свою точку зору. В окремих фрагментах тексту негативні висловлювання набувають агресивного характеру [8, с. 35].

Щоденник А. Данчука має багато подібних рис із попереднім наративом. Скоріш за все, опублікована у 2007 році версія тексту була частково переосмислена самим автором, а також зазнала редагувань. Чітка локалізація подій оповіді відсутня, указується лише загальний топонім – «Саксонія». Наявна інформація дає можливість припускати, що А. Данчук працював у будівничій галузі. Обставини та характер виконання трудових обов'язків описуються достатньо детально, але не часто.

Повсякдення східних робітників практично проігнороване, увага автора прикута до власної проблеми – розлука з матір'ю і вагітною молододу дружиною. Переживання цієї трагедії і створює основний лейтмотив щоденника.

У тексті майже відсутнє зображення соціально важливих подій. Згадуються лише ті з них, що особливо вразили А. Данчука, який коментує цю ситуацію наступним чином: «Деталі мого тутешнього життя такі сумні, брудні, що про них я не хочу писати.» [4, с. 24]. Цю цитату можна пояснити як уникнення від пригадування негативного досвіду і незацікавленість автора стаціонарною картиною власного існування.

Як і щоденник «Харків'янки Клави» наратив А. Данчука є інтровертивним, тобто зорієнтованим на опис внутрішніх роздумів і переживань. В основному авторська рефлексія виражається через хвилювання за рідних, що залишились в Україні, та маніфестацію екзистенціальних страждань, викликаних розривом і втратою комунікації з ними. Іншою складовою щоденника є спроби логічного осмислення війни. Для неї характерна відстороненість А. Данчука від самого конфлікту, оскільки він не ототожнює себе з жодним із ворогуючих таборів [4, с. 8]. Займаючи позицію стороннього спостерігача, він уважно стежить за подіями на фронтах, уводить відповідну фактографію до тексту щоденника. Паралельно з цим намагається прогнозувати подальше розгортання конфлікту і надає йому оціночного виміру. Ставлення А. Данчука до німецького суспільства є диференційованим, залежно від ситуації, а спроби ототожнення зовнішнього соціального середовища з військовим ворогом відсутні.

Отже, усі чотири розглянуті нами щоденники репрезентують зовсім різне сприйняття досвіду примусової праці. Те саме можна сказати про задачі, покладені на текст і мотиви його написання. У випадку наративів Є. Карпова і Т. Набегової щоденник виступає в якості засобу фіксації соціально важливих подій. При цьому критерій «важливості» розуміється нами цілком довільною змінною. Тобто автор відбирав для нарації ті факти і обставини свого досвіду, які вважав значущими для себе. Тут ми маємо справу з двома факторами, що відігравали основну роль під час формування змісту щоденників, характеру відтвореної об'єктивної дійсності та рівня емоційності. Першим із них є гендерний аспект, наявність апріорних психофізіологічних відмінностей між чоловіком і жінкою. Жіноче світосприйняття в першу чергу акцентує увагу на міжособистісних стосунках, які краще запам'ятовуються та відтворюються [1, с. 183]. У цьому відношенні надскладний і детально описаний соціальний світ щоденника Т. Набегової є різким контрастом двом іншим чоловічим наративам. Окрім цього, жінка більше схильна до депресії та меланхолійності, ніж чоловік, вона завжди демонструє високу емоційність

і може надзвичайно чітко її виражати [1, с. 112]. На наш погляд, тексти обох жіночих щоденників беззаперечно підтверджують цю тезу. Другим фактором є загальна психологічна специфіка особистості, а саме: її екстравертивні чи інтровертивні риси. Тут ми маємо на увазі зосередженість індивіда на подіях і процесах, які його оточують, чи навпаки схильність приділяти більшу увагу своїм внутрішнім переживанням. Наративи Є. Карпова і Т. Набегової є екстравертивною репрезентацією досвіду примусової праці, тексти А. Данчука і «Харків'янки Клави» навпаки повністю «занурені» в індивідуальну рефлексію.

У трьох досліджених нами щоденниках спостерігається прагнення автора уникнути опису повсякдення примусового робітника. Як правило, це досягається шляхом зміни акцентів на реконструкцію побутових сцен, пов'язаних із дозвіллям і міжособистісними взаєминами (Т. Набегова) або через абстрагування від дійсності й переміщення у коло власних емоцій (А. Данчук, «Харків'янка Клава»). Винятком є щоденник Є. Карпова, який схематично і послідовно фіксує досвід примусових робіт. Скоріш за все в цьому випадку ми маємо справу з ситуацією, коли екстремальне середовище існування практично не залишало в житті східних робітників інших подій, а фізичне виснаження робило неможливою символічну втечу.

У зв'язку з тим, що тексти розглянутих нами щоденників писались за межами дій ідеологічних дискурсів, автори, як правило, демонструють відсторонене ставлення до війни, не ототожнюють себе із будь-яким із ворогуючих таборів. Так само відсутній образ німецького народу як абстрактного ворога. Ставлення до пересічних німців і їх оцінки є диференційованими в залежності від специфіки соціальних контактів і особистих стосунків.

Таким чином, щоденники, як наративна форма відображення досвіду примусової праці, знайомлять нас із первинним пластом індивідуальної пам'яті остарбайтерів. Для них властива варіативність, усі розглянуті нами тексти не схожі один на одного. Це зумовлено тим, що під час їхнього написання просто не існувало культурних факторів, які б могли вплинути на суб'єктивну авторську позицію й звести її до загальноприйнятої версії подій.

Список використаних джерел:

1. Бендас Т. В. Гендерная психология / Бендас Т. В. – СПб.: Питер, 2006. – 368 с.
2. Грінченко Г. Г. Особенности реконструкции прошлого в устных свидетельствах бывших остарбайтеров / Г. Г. Грінченко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-тут історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 52–58.

3. Грінченко Г. Г. Автобіографічні конструкції та стратегії саморепрезентації в інтерв'ю-спогадах колишніх українських остарбайтерів / Г. Г. Грінченко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-тут історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 66–72.

4. Данчук А. В обіймах пам'яті – омріяне та дійсне: щоденник остарбайтера (Саксонія 1943–1945 рр.) / А. Данчук. – Монастирище: Мрія, 2007. – 128 с.

5. Лапан Т. Особливості спогадів жителів Західної України про рабську та примусову працю в нацистській Німеччині / Т. Лапан // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей/НАН України. Ін-тут історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 73–86.

6. Пастушенко Т. В. Способи виживання українських остарбайтерів в Райху: спогади очевидців / Т. В. Пастушенко // Схід / Захід. – 2008. – № 11–12. – С. 161–180.

7. Смірнова В. І. Бухенвальдський щоденник В. Є. Галяпи – унікальне документальне свідчення часів Другої світової війни (на матеріалах фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.) / В. І. Смірнова // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-тут історії України. – К., 2006. – Вип. 10., Ч. 2. – С. 229–238.

8. Ясир: Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі / [Упорядник О. Воропай] – Лондон: Українська видавнича спілка, 1966. – 68 с.

9. Фонди Миколаївського обласного краєзнавчого музею. Д-22674. Щоденник Карпова Євгенія Йосиповича, в'язня трудових таборів у Німеччині. 10. ДАХО. – Ф. Р. 2999. – Оп. 1. – Спр. 23. – 65 арк.

Чернявский В. В. Особенности отображения опыта принудительного труда в дневниках восточных рабочих 1942–1945 гг.

В статье рассматриваются особенности отображения индивидуального опыта принудительного труда в дневниках восточных рабочих, которые были написаны во время функционирования нацистской системы иностранной рабочей силы.

Ключевые слова: остарбайтеры, Третий рейх, принудительный труд, дневник, нарратив, индивидуальная память.

Cherniavsky V. V. Particular Features of the Reflection of the Forced Labor-Workers' Experience in «OST-Arbeiters'» Diaries 1942–1945

In following article we view the particular features of the reflection of the forced labor workers' individual experiences captured in OST-arbiters' diaries, which had been written during The Second World War.

Keywords: OST-arbiters, Third Reich, forced labor, narrative, diary, individual memory.